

«ClassiC»
nashriyoti

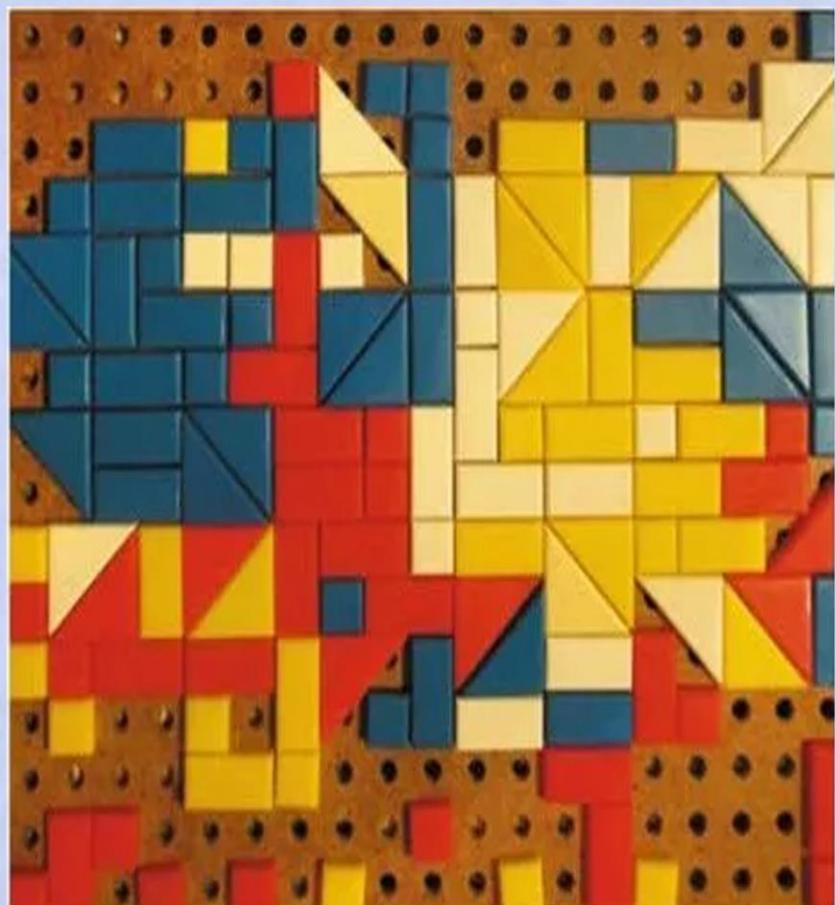


**USLUBSHUNOSLIK
ASOSLARI**

XIKMATULLO DUSMATOV,
ZULAYHO MAHMUDOVA

XIKMATULLO DUSMATOV, ZULAYHO MAHMUDOVA

**USLUBSHUNOSLIK
ASOSLARI**



**DUSMATOV XIKMATULLO HAYITBOYEVICH,
MAHMUDOVA ZULAYHO NUMONJON QIZI**

USLUBSHUNOSLIK ASOSLARI

**(5120100 filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili bakalavriat
ta'lif yo'nalishi talabalari uchun)**

NAZARIY MA'LUMOTLAR

AMALIY MASHQLAR

NAZORATLAR

ILOVALAR

Farg'ona-2022

УЎК: 303.32(075)

КБК: 72ya10

D 45

Dusmatov X., Mahmudova Z.

Uslubshunoslik asoslari [qayta ishlangan va to'ldirilgan nashr]: / Dusmatov X., Mahmudova Z.; mas'ul muharrir: Mamajonov A.; O'zR OO'MTV, Farg'ona davlat un-ti. -Farg'ona: Classic, 2022. -512 b.

Ushbu kitob Uslubshunoslik muammolari fanidan 5120100 filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili bakalavriat ta'lif yo'nalishi uchun fan dasturi (F., 2021, tuzuvchilar A.Mamajonov, X.Dusmatov) asosida yozilgan. Unda Uslubshunoslik muammolari fanining muhim nazariy masalalari yoritilishi bilan birga, amaliy mashg'ulotlarda foydalanish uchun mashq va topshiriqlar interfaol usullar asosida berilgan bo'lib, bular ushbu fanni qulay tarzda o'zlashtirishga imkon yaratadi. Undan stilistika va nutq madaniyati fanlariga qiziquvchilar, tadqiqotchi va talabalar foydalanishlari mumkin.

**Oliy va o'rta maxsus ta'lif vazirligi tomonidan nashrga tavsiya
etilgan.**

Mas'ul muharrir:

A.Mamajonov – filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

B. Umurqulov – filologiya fanlari doktori

M. Abdupattoyev – filologiya fanlari nomzodi

ISBN: 978-9943-7531-2-4

**© Xikmatullo Dusmatov,
Zulayho Mahmudova, 2022-y.
© "Classic"-2022**

Shartli belgilar:



Har bir modulning kirish qismi.



Mavzu. Mavzu nomi keltiriladi.



Nazariy ma'lumot. Mavzu haqida umumiylar ma'lumot beriladi.



Eslab qoling! Mavzuga doir eng ahamiyatli ma'lumot beriladi.



Mulohaza yuriting! Mantiqni ishlatish uchun topshiriq beriladi.



Yodda tuting! Mavzuning nazariy qismidagi eng zarur ma'lumotlar beriladi.



Topshiriq. Nazariy qism tarkibida ochilishi amaliyot bilan bog'liq bo'lgan vazifa beriladi. Bu orqali talaba mavzu mohiyatini tushuna boshlaydi.



Bilib oling! Nazariy qismdagi muhim eslatmalar berib boriladi.



"Uchlik". Mazkur metod orqali guruh bilan ishslash ko'nikmasi rivojlantiriladi.



"Birgalikda bajaramiz". Bu metoddan jamoa bo'lib ishslash ko'zda utiladi. Topshiriqni bajarishda har bir talabaning ko'magi inobatga olinadi.



"Bilimlar poydevori". Mazkur metod orqali talaba o'zining dars davomida olgan bilimini nazoratdan o'tkazishi uchun darajalangan savoltopshiriqlar beriladi.



Ilmiy fakt! Mavzuga oid ilmiy asosli fakt keltiriladi.



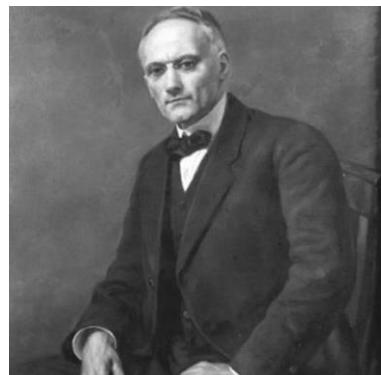
Topshiriq. Nazariy qism tarkibida ochilishi amaliyot bilan bog'liq bo'lgan vazifa beriladi. Bu orqali talaba mavzu mohiyatini tushuna boshlaydi.



Nazorat savollari. Har bir nazariy ma'lumot va amaliy mashlardan so'ng mavzuga doir savollar beriladi.



Uyga vazifa. Mavzu so'ngida talaba uyda bajarishi uchun topshiriq beriladi.



STILISTIKA BU – INSONNING O'ZI!

Sharl Balli.

USLUBSHUNOSLIK FANINING MAQSAD VA VAZIFALARI

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy va ma'naviy islohotlar qatorida zamonlar sinovidan o'tgan ona tilimizning nufuzini oshirish borasida talaygina ishlar amalga oshirilmoqda. Bu borada azaliy qadriyatlar va an'analarimizga suyangan holda tilimizni milliy zaminda turib tahlil etish va rivojlantirish, o'zbek tilining o'ziga xosligini, uning ifoda imkoniyatlari kengligini namoyon qiluvchi qo'llanmalar yaratish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining mustaqil davlat sifatida tashkil topishi, uning dunyo hamjamiyatida o'ziga xos va o'ziga mos o'rin egallashi juda ko'plab masalalar qatorida til madaniyatini ham yuqori darajaga ko'tarish masalasini kun tartibiga qo'ydi. Har qanday til madaniyatini uning stilistikasini o'rganmasdan turib egallab bo'lmaydi. Mana shuning uchun ham til stilistikasi va nutq madaniyatini o'rganish o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biriga aylandi. Zero, akademik V.Vinogradov ta'kidlaganidek, "Milliy til stilistikasini o'rganish tilni tadqiq etishning o'ziga xos cho'qqisi, milliy nutq madaniyati taraqqiyotining nazariy asosidir".

Tilning kishilik jamiyatidagi eng muhim vazifalaridan biri – odamlar orasida o’zaro aloqa vositasi bo’lib xizmat qilishidir. Inson til vositasida o’zining fikrini bayon qiladi va boshqalarning fikrini anglaydi. Insonning til orqali fikr va his-tuyg’ularini ifodalashi til va tafakkurning bir-biriga bog’liqligini ko’rsatadi. Til materiallaridan foydalanib tuzilgan gap mazmun jihatidan, ta’sir doirasiga ko’ra turlicha bo’lishi mumkin. Qiyos: *Fotima bu ishni bajaradi – Fotima bu ishni bajarmay qo’ymaydi*. Birinchi gapda xabar mazmuni, ikkinchi gapda xabar bilan birgalikda kuchli tasdiq mazmuni mavjud. *Siz hamisha menga yoqqansiz – Siz yoqqansiz menga hamisha* (U. Azim) gaplarida oddiy inversiya hodisasi gapga kuchaytiruv-ta’kid ma’nosini berishga xizmat qilgan va hokazo.

Til hodisalarining vazifalari turlicha: nominativ (atash), kommunikativ (xabar berish, darak), emotsional-ekspressivlik (ifodalilik, hayajon, to’lqinlanish)ni yuklash. Axborot berish, o’zaro aloqa vositasida xizmat qilish tilning eng asosiy vazifasi bo’lsa, emotsional-ekspressivlik unga qo’shimcha, yordamchi axborot bo’lib, bu hodisalar uslubshunoslikda tekshiriladi. Uslubshunoslik u yoki bu til hodisasining nutqda qo’llanishi, uning o’zini, ichki mohiyatini o’rganadigan sohadir. Uslubshunoslikda tilning tasviriy vositalari bilan birga nutq uslublari ham o’rganiladi. Bundan tashqari, uslubshunoslikda fikr va maqsadni ifodalashda til vositarining to‘g’ri tanlangani yoki tanlanmaganligini aniqlash hamda shu til vositarini maqsadga muvofiq tanlash va ishlatish yo’llarini o’rgatish kabi vazifalar yuklatiladi. Uslubshunoslikning vazifasini bu tarzda sharplash uning mundarijasini yana-da kengaytiradi. Masalan, uslubshunoslikda sinonimiya masalasini o’rganish asosiy masalalardan hisoblanadi, ammo tildagi sinonimlarning qonuniyatlarini o’rganish uslubshunoslikning vazifasiga kirmaydi. Uslubshunoslikda sinonimik munosabatlarning barcha ko’rinishlari: so’zlarning uslubiy sifatlari va uslubiy ko’rinishlarning qo’llanilish xususiyatlari o’rganiladi. Aytish joizki, uslubiy sifat va ko’rinishlar til birliklarining barchasida mavjuddir. Fonetik, leksik, morfologik,

sintaktik birliklar bir paytning o‘zida uslubshunoslikning ham predmeti sanaladi. Shu jihatdan uslubshunoslikni funksional stilistika (uslub), leksik stilistika (uslub), morfologik stilistika (uslub), sintaktik stilistika (uslub) kabi qismlarga bo‘lish mumkin. Fonetik stilistikada nutq tovushlarining, leksik stilistikada so‘zlarning, morfologik stilistikada qo‘sishimchalarining, sintaktik stilistikada gaplarning bir-biriga bog‘lanishi orqali ularning uslubiy-ekspressiv imkoniyatlari, tilning ta’sirchan vositasi sifatida xizmat qila olish usullari o‘rganiladi.

Xullas, uslubshunoslik grammatik hodisalarini fikrga turlicha bo‘yoq va stilistik ohang beruvchi ekspressiv vositalar sifatida izohlaydi va tekshiradi.



I MODUL

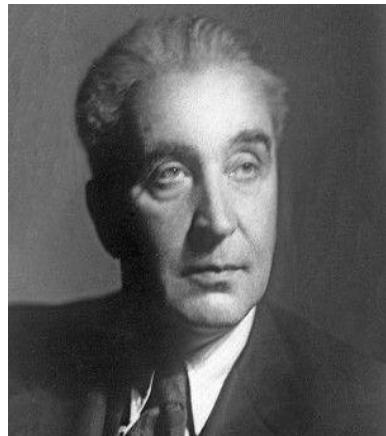
FUNKSIONAL STILISTIKA



MAVZU: NUTQNING FUNKSIONAL USLUBLARI

Milliy til stilistikasini o'rganish tilni tadqiq etishning o'ziga xos cho'qqisi, milliy nutq madaniyati taraqqiyotining nazariy asosidir.

Vinogradov.



Reja:

I. Kirish: Uslub (stil), nutq uslublari haqida umumiy ma'lumot.

II. Asosiy qism: 1. Nutq uslublari vazifasi va ko'lami.

2. Uslubshunoslikning tekshirish aspektlari.

Tayanch so'z va iboralar: *nutq uslublari, so'zlashuv, ilmiy, rasmiy, publitsistik, badiiy uslub.*



Nazariy qism: Til birliklari va materiallaridan fikrni ifodalash maqsadida foydalanish jarayoni *nutq* sanaladi. Hayotning turli sohalari, turlicha nutq vaziyatlarida tildagi leksik, frazeologik, fonetik va grammatik vositalarni tanlash va ulardan foydalanish usullari ham har xil bo'ladi. Umumxalq tili doirasida til vositalarining bunday tanlab olinishi nutqning xilma-xil ko'rinishlarining paydo bo'lishlariga olib keladi. Nutqning bunday xilma-xil ko'rinishlari *nutq stillari* deb yuritiladi.

Stilistika so'zi esa grekcha "stylos" so'zidan olingan bo'lib, "suyakdan qilingan uchli tayoqcha" degan ma'noni bildiradi. Qadimgi greklar mum surtilgan taxtachaga uchli tayoqcha bilan yozar, bu tayoqchaning tepe tomoni kurakchaga o'xshar edi. Xato yozilgan so'zni tayoqning kurakchaga o'xshagan tomoni bilan taxtachadagi mumni tekislash orqali o'chirar va uchli tomoni bilan to'g'irlab yozardilar. *Stil* so'zidan stilet – ingichka xanjar va stilo – avtoruchka so'zlari kelib chiqqan. Qadimdanoq *stil* so'zi "bo'g'in, nutq uslubi" ma'nosida qo'llana boshlangan bo'lib, Goratsiyning: "Agar sen o'qish uchun loyiq narsa yozmoqchi bo'lsang, uslubingni tez-tez almashtirib tur. Dunyoqarashi tor odamlarni qoyil qoldira olmasang, kyunib o'tirma, ozgina bo'lsa ham tushungan odamlar bilan qoniq", – deb yozib qoldirgan jumlalari ichidan "uslubingni tez-tez almashtirib tur" degan ifodasi keyinchalik greklarda maqolga aylanib ketgan.

Izohli lug'atlarda uslub so'zining bir necha ma'nolari berilgan. 1935–1940-yillarda D.N.Ushakov tahriri ostida nashr etilgan kitobda uslub so'zining 4 xil ma'nosi berilgan. Bu ma'nolar 1981-yilda chop etilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ham tarjima qilinib, izohlangan. Ular quyidagilar:

1. *Biror san'at asarining, biror ijodkor, davr, millatning o'ziga xos belgilari yig'indisi. Masalan: arxitekturadagi sharqona uslub (naqshinkorlik, gumbazli binolar yaratish uslubi kabi).*

Ko'rinaridiki, uslub so'zining birinchi ma'nosi juda keng tushunchani ifodalaydi, ya'ni badiiy ifodalar yig'indisi yoki badiiy ifodalarning umumiy tizimi tushuniladi, bunda adabiyot nazarda tutilmaydi.

2. *Biror adabiy asar, adabiy yo'naliш, adabiy janr yoki biror muallifga xos bo'lgan g'oya va til vositalarining tizimi orqali izohlanadi. Masalan, Abdulla Qahhor uslubi, Oybek uslubi. Poetik uslub, romantik uslub va h.k.*

Bunda fikr ifodalash uslublari ham tushuniladi. Masalan, ko'tarinki uslub, lo'nda uslub va boshqalar. G'.G'ulomning "Sen yetim emassan" she'ri ko'tarinki uslubda yozilgan bo'lsa, Abdulla Qahhorning esa uslubi fosh qiluvchilik xususiyatiga ega. Uning asarlarida zaharxanda iboralar, maqol va matallar ko'plab uchraydi. Masalan, "Sinchalak" qissasida Arslonbek Qalandarov shunday deydi:

MUNDARIJA

Uslubshunoslik fanining maqsad va vazifalari..... 4

I modul. FUNKSIONAL STILISTIKA

Nutqning funksional uslublari.....	7
Badiiy nutqning uslubiy xususiyatlari.....	18
So'zlashuv nutqining uslubiy belgilari.....	27
Rasmiy nutqning uslubiy belgilari.....	36
Ilmiy uslubning uslubiy belgilari.....	47
Ommabop nutqning uslubiy belgilari.....	52
<i>O'tilgan mavzularni takrorlash</i>	68

II modul. FONOSTILISTIKA

Til sathlarida baho munosabatining ifodalanishi.....	63
Nutq tovushlarining fonostistik xususiyatlari.....	68
Fonografik uslubiy vositalar.....	74
Tovush almashishi. Nutq tovushlarini maqsadli almashtirish.....	84
Tovush ortishi va tushishi. Nutq tovushlarini maqsadli orttirish, tushirish.....	89
<i>O'tilgan mavzularni takrorlash</i>	94

III modul. LEKSIK STILISTIKA

Leksik stilistika.....	100
Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari.....	105
Omonimlardan uslubiy maqsadda foydalanish.....	115
Paronomaziya.....	121
Ko'p ma'noli so'zlarning uslubiy qo'llanilishi.....	128
Iste'mol doirasi chegaralangan birliklar uslubiyoti.....	134
Tabu va evfemizmning uslubiy xususiyatlari.....	142
<i>O'tilgan mavzularni takrorlash</i>	148

IV modul. MORFOLOGIK STILISTIKA

Otlarning uslubiy xususiyatlari.....	152
Sifatning uslubiy xususiyatlari.....	161
Olmoshlarning uslubiy xususiyatlari.....	168
Son so'z turkumining uslubiy xususiyatlari.....	176
Fe'lning uslubiy xususiyatlari (<i>harakat-holat fe'llari; fe'l shakllari; nisbat</i>).....	182
Fe'lning uslubiy xususiyatlari (<i>zamon, mayl, shaxs-son, bo'lishli-bo'lishsizlik</i>).....	191
Taqlid so'zlardan stilistik maqsadda foydalanish.....	199
Yordamchi so'zlarning uslubiy xususiyatlari.....	203
Undov va modal so'zlar uslubiyoti.....	213
<i>O'tilgan mavzularni takrorlash</i>	218

V modul. SINTAKTIK STILISTIKA

Sodda gaplarning uslubiy xususiyatlari.....	226
Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari.....	232
Sintaktik omonimiya va sinonimiya.....	243
Stilistik sintagmalash.....	249
So'z tartibining nutqdagi ahamiyati.....	256
<i>O'tilgan mavzularni takrorlash</i>	261

VI modul. NUTQIY SAN'ATLAR. NUTQNING XOSLANISHI

Notiqlik san'ati.....	264
Askiyachilik san'ati. Qiziqchilar va askiyachilar nutqining uslubiy xususiyatlari.....	270
So'z o'yini san'ati.....	276
Nutqning funksional xoslanishi.....	292
Nutqning jinsiy xoslanishi (<i>erkaklar nutqi, ayollar nutqi</i>).....	301
Nutqning yosh jihatdan xoslanishi (<i>bolalar nutqi, yoshlar nutqi, keksalar nutqi</i>)	308

ILOVALAR

Test topshiriqlari.....	317
Stilistik atamalarning qisqacha izohli lug'ati.....	353
Umumiy foydalanilgan adabiyotlar.....	436

Dusmatov X., Mahmudova Z.

Uslubshunoslik asoslari

Texnik muharrir: R.Axmedov

Mas'ul muharrir: A.Mamajonov

Sahifalovchi: N.Shaxobidinova

Bosishga ruxsat etildi: 2022- y. Nashriyot bosma tabog'i – 27,75.

Shartli bosma tabog'i – 13,875. Bichimi 84x108 1/16. Adadi 300.

Bahosi kelishilgan narxda.

«Poligraf Super Servis» МЧЖ

150114, Farg'ona viloyati, Farg'ona shahar, Aviasozlar ko'chasi 2-uy.